

DRUŠTVENOPOVIJESNA UVJETOVANOST RAZDOBLJA POČETNE DEMOGRAFSKE TRANZICIJE U HRVATSKOJ I SLAVONIJI

U članku se analiziraju pojedini elementi gospodarsko-socijalnih struktura, etapa demografske tranzicije te procesi koji ih međusobno povezuju. Na temelju izvora i relevantnih kvantitativnih podataka autori su pokušali dati svestraniji uvid u stvarnu razinu modernizacije hrvatskog društva na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće te upozoriti na deformativne fenomene koji se prepoznaju kao recidivi u demografskoj bilanci Hrvatske 20. stoljeća.

Demografske promjene u drugoj polovini 19. stoljeća u Europi bile su jednako snažne kao i sam modernizacijski preobražaj pa su često s pravom opisivane pojmom demografske revolucije.¹ Brza promjena nakon dugog razdoblja stagnacije dovela je u 19. stoljeću do oštrog pada smrtnosti, pri čemu je paralelni proces razmjerno visoke rodnosti omogućavao povećanje ukupnog broja stanovništva. Početak velike demografske promjene u Hrvatskoj i Slavoniji podudara se manje-više s početkom statističke ere. Zbog toga uglavnom nemamo poteškoća s gradivom pogodnim za analizu. No, s gledišta povijesnodemografskih istraživanja, ne smijemo zanemariti ograničenje povezano s fragmentarnošću ili institucionalno determiniranim obilježjem kvantitativnih izvora. Poznata je činjenica da su statističke podatke znanstveno obrađivali suvremeni statističari metodologijom koja im je, u skladu s dostignutim stupnjem znanosti, bila na raspolaganju. Kad je riječ o hrvatskom znanstvenom demografskom nasljeđu, vidljiva je naglašena pozornost suvremenika prema vitalnim statistikama – rodnosti i smrtnosti, odnosno prirodnom prirastu kao njihovoj rezultanti. Porast stanovništva bio je, naime, jedan od važnih faktora koji je signalizirao

1 I. Berend – G. Ránki, *Evropska periferija i industrijalizacija 1780-1914*, Naprijed, Zagreb, 1996., 69. Usp. također A. Wertheimer-Baletić, *Etape razvoja stanovništva i teorija demografske tranzicije*. U: *Stanovništvo i razvoj*. MaTe, Zagreb, 1999., 105-123.

razinu promjena u kasnoj strukturi hrvatskog tradicionalnog društva 19. stoljeća. Čitajući radove hrvatskih demografa uočavamo da su oni itekako bili svjesni kako u hrvatskim zemljama druge polovine 19. stoljeća postoji očit nesklad između broja stanovnika i dostignutog društvenog i gospodarskog razvoja s jedne, te nesklad između stvarnog i prirodnog prirasta stanovništva s druge strane. Tako je demograf Milovan Zoričić, ravnatelj Kraljevskog zemaljskog statističkog ureda u Zagrebu, pišući o statistici zvanja i zanimanja, upozoravao da se “razmjerje među brojem naroda i vrelj, iz kojih crpi sredstva za život, znatnim množenjem svakom godinom još pooštruje. Pitanje je” – ističe Zoričić – “kako da se doskoči ne samo prenapučenosti već i jednostranosti, koja još uvijek vlada u privrjednu njihovu životu”.² Nerazmjerna prevaga poljoprivrede nad ostalim djelatnostima (1900. od poljoprivrede je živjelo još uvijek 82,19% stanovništva) ukazuje da je u Hrvatskoj i Slavoniji bila znatno viša nego u ostalim zemljama Austro-Ugarske Monarhije, osim pokrajine Dalmacije.³

Demografska tranzicija u asimetričnoj modernizaciji

Usporedba vremena industrijalizacije i demografske tranzicije govori ponešto i o tome kako su gospodarske promjene oblikovale i poticale promjene u broju i struktura stanovništva. Utoliko bi bilo značajno usporediti ta dva procesa iz dva bitna razloga. Prvi je pokušaj cjelovitijeg uvida u povijesni razvoj procesa tranzicije stanovništva, a drugi pokušaj svestranijeg problematiziranja deformativnih fenomena koje u bilanci 20. stoljeća prepoznajemo kao povijesne recidive. Jedan od njih svakako je problem smrtnosti, napose dječje smrtnosti kao indikatora dosegnutog društvenog razvoja. Pitanje je možemo li kategoriju prosječnog trajanja života u drugoj polovini 19. stoljeća u Hrvatskoj podvrći dodatnom propitivanju i staviti u društvenopovijesni kontekst? Naime, prosječna dob u trenutku smrti nije isto ono što obično nazivamo *prosječnim trajanjem ljudskog života*, a pravilno *vjerojatnost trajanja života novorođenčeta*.⁴ Vjerojatnost trajanja života predstavlja rezultantu mnogih vektora. U praksi na njega utječu svi čimbenici društvenog, gospodarskog ili kulturnog zbijanja. Tako je bilo i tijekom 19. stoljeća. Stoga je zanimljivo pogledati ritam društveno-gospodarske preobrazbe (modernizacije) i usporediti ga s ritmom demografske tranzicije Hrvatske s kraja 19. i početka 20. stoljeća.

2 M. Zoričić, *Žiteljstvo kraljevina Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimanju*. Rad JAZU, knjiga CXXV, Zagreb, 1896, 92.

3 Prema rezultatima popisa iz 1900. u Ugarskoj je od poljoprivrede živjelo 67,24% a u pokrajinama zastupanim u Carevinskom vijeću prosječno 52,43%. Najbolje stanje imala je Češka gdje je od poljoprivrede živjelo samo 35,69% stanovništva, zatim Štajerska 58,39%, Istra 68,51%, Kranjska 69,83%, Galicija 76,82% te Dalmacija 83,77%. Usp. M. Zoričić, *Obrt, trgovina i promet u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji po popisu žiteljstva od god. 1900*. Zagreb, 1906, 8.

4 W. Kula, *Povijesna demografija*. Demografija kao pomoćna povijesna znanost, *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, vol. 8, 1981, 63

Posljednja faza dualističkog sustava u Habsburškoj Monarhiji znatno je ubrzala proces društvenog razvoja te omogućila povoljnije uvjete za modernizaciju i prijelaz iz tradicionalnog u moderno građansko društvo. Ta se preobrazba intenzivnije počela ostvarivati u Hrvatskoj i Slavoniji tek sredinom devedesetih godina 19. stoljeća. Međutim, preduvjeti za modernizaciju nastajali su tijekom druge polovine 19. stoljeća, poglavito u vrijeme reformskih zahvata bana Ivana Mažuranića te nakon sjedinjenja vojnokrajiskog područja s Provincijalom. Ograničene reforme u pravosuđu, upravi, školstvu, zdravstvu, posjedničkim odnosima u agraru, građanskim pravima i slobodi tiska,⁵ stvorile su podlogu za brže kretanje prema modernom građanskom društvu, no one su ipak bile nedovoljne za uključivanje Hrvatske u društvene i gospodarske strukture razvijenijih regija Monarhije i zapadnoeuropskih zemalja. Jednu od najvažnijih zapreka u prevladavanju općenite nerazvijenosti činilo je nepostojanje jedinstvenog teritorija. Tradicionalna rascjepkanost Hrvatske, različit upravopolitički položaj njezinih pokrajina u Habsburškoj Monarhiji te politička i financijska podređenost vanjskim snagama bili su stoga bitni elementi usporavanja modernizacijskih procesa.

Odredbe Nagodbe sklopljene s Ugarskom dale su, doduše, Hrvatskoj i Slavoniji pravo na ograničenu autonomiju, ali sama činjenica da je više od polovice svojih javnih prihoda Hrvatska morala plaćati za potrebe resora zajedničke ugarske vlade, dovoljno naglašava ograničenost njezinih financijsko-gospodarskih i političkih inicijativa. Usto, državna je politika hrvatske zakone i gospodarstvo nastojala prilagoditi društvu i gospodarstvu Austrije i Ugarske koje je bilo razvijenije pa su reformske inicijative u Hrvatskoj bile tek ograničenog dosega, a u nekim slučajevima su imale i suprotan učinak. U tom smislu djelovali su i zakoni o promicanju industrije početkom osamdesetih godina 19. stoljeća: porezne, financijske i tarifne mjere na željeznici donekle su promijenile gospodarsku infrastrukturu, ali su više koristi donijele ugarskom nego hrvatsko-slavonskom gospodarstvu.⁶ Uslijed ograničenih investicijskih mogućnosti domaćeg kapitala te interesa stranih investitora tek za pojedine industrijske grane, industrijalizacija u Hrvatskoj i Slavoniji nije imala ravnomjeran razvoj, već je zahvatila tek neka gradska središta i regije bogate bazičnim sirovinama (drvo, žitarice, industrijske biljke).

Usprkos brojnim ograničenjima, razvojna zbivanja u Hrvatskoj i Slavoniji devedesetih godina 19. stoljeća vodila su k nezaustavljivoj modernizaciji koju nisu mogli spriječiti ni izravni niti neizravni politički pritisci ugarskog središta koje je na Hrvatsku gledalo prije svega kao na vlastitu pokrajinu i tranzitno područje za mađarski robni izvoz. Snažniji učinci modernizacije koji je Hrvatsku i Slavoniju zahvatio početkom devedesetih godina 19. stoljeća bili su vidljivi u gotovo svim njenim sastavnim dijelovima. Ujedinjenje Provincijala i krajiskog područja predstavljalo je također značajan strukturalni element političkog i gospodarskog okvira.

5 M. Gross, A. Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu. Društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Globus, Zagreb, 1992.

6 I. Karaman, *Industrijalizacija građanske Hrvatske (1800-1941)*, Naprijed, Zagreb, 1991.

Gospodarski oporavak najprije se osjetio u prevlasti i koncentraciji bankovnog kapitala čiji se dio iz Monarhije prelio i u Hrvatsku putem preuzimanja domaćih banaka i štedionica. U razdoblju 1890.-1904. porasla je imovina banaka, štedionica i kreditnih udruga u Hrvatskoj i Slavoniji s 85 na 372 milijuna kruna. Od toga, na temeljnu glavnica otpadalo je 43 milijuna, pričuvne i jamčevne zaklade 15 milijuna, štedne uloške 152 milijuna. Najveći porast kapitala dogodio se 1901.-1904.⁷ Porast osnivanja banaka, štedionica i kreditnih zavoda ubrzao je proces akumulacije domaćeg kapitala nastalog razvojem unutrašnjeg tržišta i posudbom novca na selu. Jednim dijelom kapital je korišten za nove investicije u industriji, prometu, obrtu i trgovini. Time je napokon bila ispravljena jednostrana orijentacija industrijske privrede na eksploataciju šumskog bogatstva. Industrijska je proizvodnja postala raznovrsnija, obuhvaćajući podjednako drvenu, prehrambenu, tekstilnu, duhansku, staklarsku ili brodograđevnu industriju.⁸

Ritam i zamah gospodarskih promjena koje su se u Hrvatskoj dogodile zahvaljujući industrijalizaciji imali su velike društvene i gospodarske posljedice. Potkraj 19. i na početku 20. stoljeća imamo dakle u Hrvatskoj i Slavoniji dva paralelna procesa: modernizacije u gospodarstvu i tranzicije u stanovništvu. No porast stanovništva u Hrvatskoj nije u cijelosti bio povezan s modernizacijom njezine privrede. Interakcija, kakvu nalazimo u zemljama jezgre između gospodarskog rasta i rasta broja stanovnika,⁹ u Hrvatskoj ipak nije bila moguća. Ovu činjenicu zorno pokazuju sljedeći podaci. Prema skupini zvanja, u razdoblju 1880.-1890. udio aktivnih stanovnika u zemljoradnji smanjio se za samo nešto iznad dva postotka (od 84,67% na 82,19%), a postotni se dio aktivnih stanovnika u skupini obrta, trgovine i prometa u istom razdoblju povećao tek od 4,59% na 4,7%, s tim da je nešto veći porast u apsolutnim iznosima zabilježila djelatnost trgovine, a još nešto više djelatnost prometa (cestovni, željeznički, brodarski i poštanski).¹⁰ Iako desetogodišnje razdoblje nije dovoljno dugo za opažanje zamašnjih promjena, činjenica je da industrijalizacija u Hrvatskoj nije donijela očekivane promjene u socijalno-gospodarskom položaju radne snage. Relativno kratko razdoblje industrijalizacije jedva da je promijenilo red veličina u postojećoj socijalnoj i gospodarskoj strukturi stanovništva. Primjerice, raspoloživi podaci o strukturi zaposlenih po djelatnostima pokazuju da Hrvatska i Slavonija niti na početku 20. stoljeća nije doživjela snažniju preobrazbu iz sekundarnog u tercijarni sektor industrijalizacije, a i taj sekundarni ne samo da je bio skromnih razmjera nego je bio i asimetrično raspoređen. U svim vrstama industrije, većinom nastale na obrtnoj podlozi, nalazimo 1900. ukupno 205.468 osoba, od čega je zaposlenih bilo 89.052 a uzdržavanih 116.416 osoba. Najviše osoba crpilo je

7 M. Zoričić, *Obrt, trgovina i promet u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1906, 10.

8 I. Karaman, nav. dj.

9 Berend – Ránki, *Europska periferija*, 70

10 U trgovini i kreditnom poslovanju taj je broj porastao za 9.432 osobe, u prometu za 11.993. Usp. M. Zoričić, *Obrt, trgovina i promet*, 7.

B. VRANJEŠ-ŠOLJAN – N. ANUŠIĆ, DRUŠTVENOPOVIJESNA ...

zaradu iz tekstilne (25%), drvne (15,27%), prehrambene (12,81%) i industrije željeza (9,04%), a najmanje iz kemijske, industrije papira, kože i sl.¹¹ Od sektora trgovine, prometa i novčarstva živjelo je 1890. tek 102.838 osoba (aktivnih i uzdržavanih) ili već spomenutih 4,7%.

Unatoč tomu što se proces raspadanja seljačkih zadruga nastavljao jačajući ruralno-urbanu, a zatim i vanjsku migraciju, što su kilometri novih željezničkih pruga premrežili savsko-dravsko međurječje, što su rasli obrt i trgovina – sve to nije se značajnije osjetilo u promjeni strukture zaposlenih. Da je razvoj mogao biti intenzivniji, opet dokazuju usporedbe s Ugarskom i pokrajinama zastupanim u Carevinskom vijeću. Sve su te pokrajine, osim Dalmacije, bile razvijenije gledajući udio zaposlenih u sekundarnim i tercijarnim djelatnostima.¹² Stoga je posve opravdan zaključak M. Zoričića kako “u nijednoj drugoj zemlji monarkije nema više tako odlučne premoći prvotne produkcije kao što u Hrvatskoj i Slavoniji i u posestrimi Dalmaciji, nigdje drugdje nijesu kraj poljodjelstva ostali razredi zanimanja zastupani tako neznatnim dijelovima žiteljstva”.¹³

Nestabilnost društveno-gospodarskog razvoja

Demografska bilanca 20. stoljeća, koju je izradila grupa istaknutih hrvatskih demografa,¹⁴ zrcali sliku složene demografske konstrukcije Hrvatske čiji su obrisi nastajali tijekom 19. stoljeća. Takva, kakvu je imamo danas, završno je oblikovana tijekom proteklih stotinu godina. Iako je demografska bilanca 20. stoljeća prikazala temeljne značajke hrvatske demografske zbilje, a i projekciju demografskog razvoja za 21. stoljeće,¹⁵ u naporima oko osvjetljavanja cjelovite društveno-povijesne i znanstvene analize suvremenih demografskih kretanja potrebno je vratiti se razdoblju tranzicije i najvažnijim društvenim determinantama druge polovine 19. stoljeća. Naime, u okviru pristupa razvoju kao procesu preobrazbe tradicionalnog u moderno društvo ugrađena je i utjecajna demografska komponenta. Njezina temeljna ideja su faze ili stupnjevi kroz koje je stanovništvo u svom razvoju prolazilo. Pitanje je koliko se razvoj u Hrvatskoj i Slavoniji druge polovine 19. stoljeća može poistovjetiti s modernizacijom, je li on bio pravocrtan proces koji je nužno prolazio kroz pojedine etape i koji su bili osnovni uvjeti njegova postizavanja? Objasniti ih s povijesnog gledišta, odnosno relevantnim povijesnim zbivanjima koji su na modernizaciju utjecali

11 M. Zoričić, nav. dj., 15.

12 Od obrta, trgovine i prometa živjelo je u Ugarskoj 1900. 20,51% stanovništva, u Češkoj 46,14%, u Štajerskoj 22,85%, Kranjskoj 18,08%, Istri 19,07, Galiciji 14,16 i Dalmaciji 8,37%, a u Hrvatskoj i Slavoniji 11,57%. Usp. M. Zoričić, nav. dj., 8.

13 Isto, 9.

14 J. Gelo, A. Akrap, I. Čipin, *Temeljne značajke demografskog razvoja Hrvatske (Bilanca 20. stoljeća)*, Ministarstvo, obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti, Zagreb, 2005.

15 Isto.

– zadaća je koju još nismo u cijelosti ispunili. Društveno-gospodarski razvoj, pri općenitom određivanju toga pojma, proces je međusobno povezanih gospodarskih, socijalnih političkih i kulturnih promjena kojima je cilj poboljšanje dobrobiti stanovništva. Stanovništvo je, dakle bitni čimbenik toga razvoja koji ne čini samo broj, prostorni razmještaj, strukture te prirodno i mehaničko kretanje, nego ga čine i odnosi i vrijednosti koje su ljudi izgradili u sferi društvenog razvoja.

Tradicionalno društvo Hrvatske i Slavonije zacijelo se najbolje moglo vidjeti u procesu razgradnje seoskih kućnih zadruga koje su još na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće davale pečat životu na selu. Stoga je problem zadruga bio tijekom druge polovine 19. stoljeća najčešće raspravljan u saboru.¹⁶ Prije prestanka podložništva zadružne prilike rješavale su se običajnim pravom. Ukoliko su članovi zadruga bili podložnici vlastele, vrijedili su važeći urbarijalni zakoni. Kod zadruga na plemićkom posjedu sitnoga plemstva (*nobilis unius sessionis*), članovi zadruga nisu bili podložnici vlastele. Ova dihotomija utjecala je na razvoj samih zadruga, jer su s jedne strane vlastela nastojala što je više moguće zadruga staviti pod svoju ingerenciju, dok su s druge strane plemićke zadruga bile neovisne pa su slobodno mogle raspolagati sa zadružnom zemljom, prodavati je ili dijeliti među svoje članove. Ukidanje kmetstva bio je poticaj izražavanju nezadovoljstva i izjavljivanju “da je sa zemljištem nastala trgovina kao s drugom robom”. Zadruga su se počele raspadati, potpuno ili tako da je od jedne nastalo više njih. Tako se i zemljište počelo usitnjavati, što je stvorilo probleme na koje društvo nije moglo učinkovito odgovoriti. Nekoliko pokušaja zakonskog reguliranja “po abstraktnih pravnih teorijah” zadružnog problema tijekom druge polovine 19. stoljeća¹⁷ ostavilo je to pitanje gotovo neriješenim. Jedna od pogrešnih premisa bila je “da se zadružno pitanje htjelo riješiti samo za sebe, a da se ono nije shvatilo kao sastavni dio cjelokupnoga socijalnoga i gospodarstvenoga života našega naroda u obće, a seljačkog diela žiteljstva napose...”¹⁸

Popis 1890. imao je zadaću obuhvatiti i poljoprivredno stanovništvo koje pripada seljačkim kućnim zadrugama. Taj složeni posao dao je odgovor na pitanje u kojoj su se mjeri održale zadruga s više od 10 članova. Od ukupno 403.518 kućanstava u Hrvatskoj i Slavoniji 61,581 ili 15,26% otpadalo je na kućanstva u postojećim seljačkim zadrugama te 107.890 ili 26,74% kućanstva u tajno razdijeljenim zadrugama. Od ukupnog broja stanovništva (2,186.410) na članove postojećih zadruga otpadalo je 430.182 ili 19,68%, a na članove tajno razdijeljenih zadruga 601.220 ili 27,09% stanovništva.¹⁹ Od postojećih zadruga, čak četiri petine njih spadale su u skupinu tzv. malih zadruga koje nisu imale više od 10 članova. Velikih zadruga, s preko 30

16 F. Vrbanić, Rad hrvatskoga zakonarstva na polju uprave od god. 1861. do najnovijega vremena. 2 Uprava gospodarskog života. Rad JAZU, knjiga CXIV, Zagreb, 1893, 62.

17 Usp. D. Pavličević, *Hrvatske kućne zadruga I*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1989.

18 F. Vrbanić, nav. dj., 82.

19 Isto, 128.

B. VRANJEŠ-ŠOLJAN – N. ANUŠIĆ, DRUŠTVENOPVIJESNA ...

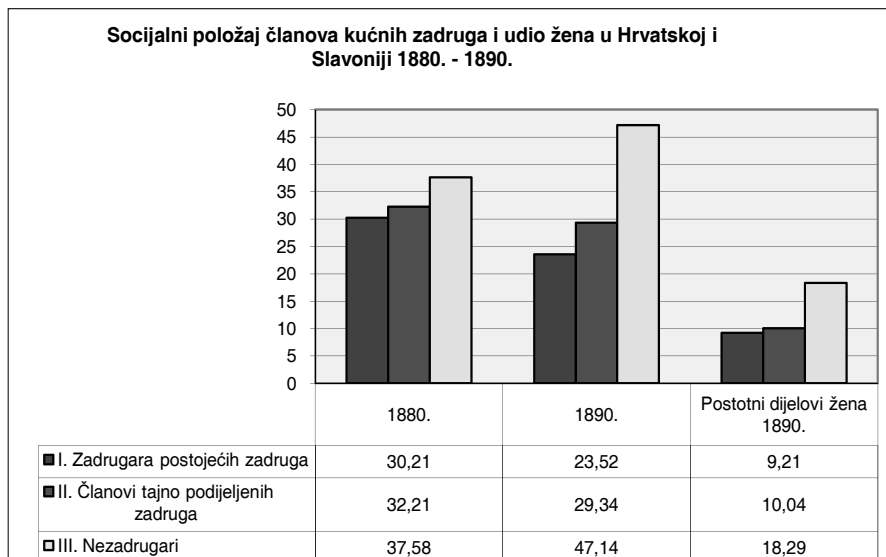
članova bilo je tek 219 ili 0,35%.²⁰ Pri tomu je bivše vojnokrajiško područje bilo daleko više zastupljeno brojem seljačkih kućnih zadruga nego civilno područje Hrvatske i Slavonije. U Hrvatskom primorju, Gorskom kotaru i većem dijelu Srijema taj oblik seljačkog života nestao je već sredinom 19. stoljeća.

Podatak da je oko 600.000 osoba živjelo u tajno razdijeljenim zadrugama koje su se razvrgnule dogovorom članova, a bez sudjelovanja kompetentnih upravnih oblasti možda još više govori o stvarnom stanju seoskog dijela stanovništva. Tajne su diobe, naime, dio seljaka ostavile bez zemlje jer se dioba te iste zemlje neograničeno dopuštala. Iako je zakon o zadrugama iz 1889. propisao da se zadružna imovina može dijeliti “samo uz privolu natpolovične većine zadrugara koji imaju pravo glasa i uz uvjet da se zadružno zemljište ne ciepa ispod stanovite mjere,”²¹ težnja za individualnim posjedom bila je snažnija od zakona koji nije mogao spriječiti daljnji proces njihovih dioba. Zakon je također propisivao minimum zemljišta ispod kojega se zadružno zemljište nije smjelo dijeliti, no u nekim je odredbama dopuštao vjerovnicima ili financijskom eraru prodaju cijeloga zadružnog zemljišta pa se često događalo “da cijelu zadrugu liši kuće i kućišta i više obitelji baci na prosjački štap”. Zemljišni je minimum bio različit: u Primorju je iznosio tri, u Slavoniji 8, u Zagrebačkoj i Bjelovarsko-križevačkoj županiji 6, a u ostalim krajevima 4 jutra zemlje. To je zacijelo bilo dovoljno tek za golo preživljavanje, no vrlo daleko od bilo kakve proizvodnje za tržišne odnose. Naposljetku, stanje u seljačkim zadrugama bilo je snažno povezano s pravnom i materijalnom nesigurnošću seljaštva na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. Ono će prouzročiti niz daljnjih socijalno-gospodarskih posljedica, od kojih je najvažnija bila agrarna prenapučenost koja će lančano postati jednim od činitelja pseudomodernizacije.

Pogledajmo do kakvih je strukturnih promjena u socijalnom položaju poljoprivrednog stanovništva doveo proces raspadanja seoskih zadruga u posljednjem desetljeću 19. stoljeća.

20 M. Zoričić, nav. dj. 133.

21 Isto, 91

Napomena: Grafikon izrađen na temelju podataka sadržanih u djelu Zoričić, M., *Žiteljstvo kraljevina Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimanju*. Rad JAZU, knjiga CXXV, Zagreb, 1896.,140.

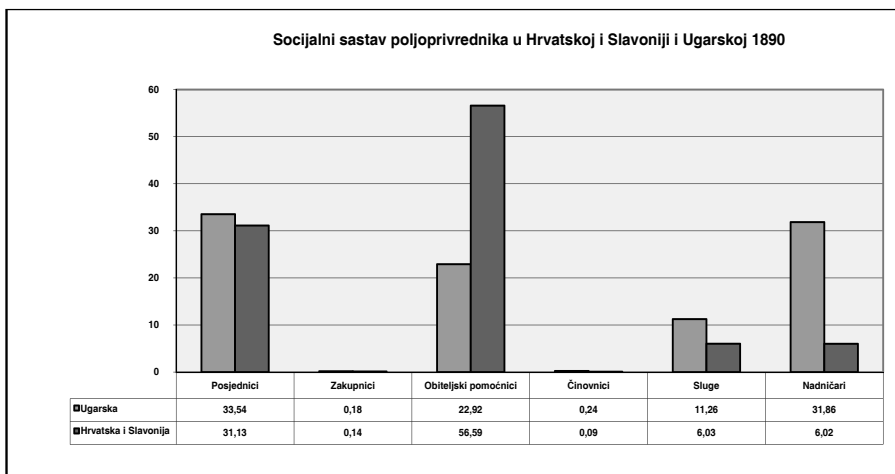
Vidljivo je da su se aktivni poljoprivrednici još 1880. dijelili na gotovo jednake dijelove, s tim da je skupina nezadrugara bila zastupljena s udjelom nešto većim od trećine svih poljoprivrednika. Samo jedno desetljeće poslije skupina nezadrugara dostigla je gotovo polovicu aktivnih poljoprivrednika. Primjećujemo, taj porast od 10% nastao je opadanjem udjela članova tajno razdijeljenih zadruga za 3% te smanjenjem članova postojećih zadruga za oko 7%. Kvantitativna je promjena, međutim, prouzročila daljnje strukturne podjele u socijalnom položaju seljačkog stanovništva, što se može vidjeti iz sljedećih pokazatelja. Godine 1890. od ukupnog broja aktivnih poljoprivrednika bilo je oko 11% posjednika i oko 18% obiteljskih pomoćnika među članovima tajno razdijeljenih zadruga. Daljnja raščlamba socijalnih kategorija aktivnih seljaka koji nisu živjeli u zadrugama pokazuje da je među njima 1890. bilo oko 13% posjednika, oko 21% obiteljskih pomoćnika, 6% poljoprivrednih slugu te isto toliko poljoprivrednih nadničara. Sve ostale socijalne kategorije aktivnih poljoprivrednika (zakupci i napoličari) činili su samo 0,24%.²²

Prikazani podaci navode na zaključak da su promijenjeni oblici zemljišnog posjeda utjecali na pogoršanje ukupnog socijalnog sastava poljoprivrednog stanovništva, poglavito u sloju seljaka koji je diobom zadruga zemlje ostao bez vlastitog posjeda, ili je taj posjed bio toliko malen da mu je nadničarenje ili služba kod drugih posjednika postalo gotovo jedinim izvorom prihoda. Stoga bi prikazanim elementima

²² Isto, 140-141.

B. VRANJEŠ-ŠOLJAN – N. ANUŠIĆ, DRUŠTVENOPOVIJESNA ...

društvenih promjena trebalo dodati i demografske promjene, i to ne samo stoga što su same po sebi utjecale na društvo, već i zato što je porast stanovništva na selu pojačao društvene napetosti. Porast stanovništva, nastao kao posljedica socijalnih odnosa u agraru, povećao je broj siromašnih obitelji unutar istih dobnih skupina, a to su uglavnom bile mlađe, odnosno radne skupine stanovništva. Za dodatnu analizu društvenog stanja dobro može poslužiti usporedba sa stanjem u Ugarskoj gdje nije bilo seljačkih zadruga, već su se aktivni poljoprivrednici dijelili na kategoriju posjednika i kategorije raznog pomoćnog osoblja. Iako raspoloživi podaci nisu potpuno usporedivi, odnosi među pojedinim kategorijama aktivnih poljoprivrednika pokazuju vidljive razlike između Hrvatske i Ugarske.

Napomena: Grafikon izrađen na temelju podataka sadržanih u djelu Zoričić, M., *Žiteljstvo kraljevina Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimanju*. Rad JAZU, knjiga CXXV, Zagreb, 1896.,144.

Najuočljivija razlika je u rubrici “Obiteljski pomoćnici” gdje je primjetno da je u Hrvatskoj i Slavoniji obiteljskih pomoćnika bilo dva i pol puta više nego u Ugarskoj. No u Ugarskoj se ta kategorija “nadoknađivala” većim postotkom poljoprivrednih radnika, poglavito nadničara kojih je bilo pet puta više nego u Hrvatskoj i Slavoniji! Toj razlici u Hrvatskoj i Slavoniji pridonosi veći broj obiteljskih pomoćnika u zadrugama i izvan njih te veći broj žena koje su stjecale zaradu u poljoprivredi. Osim toga, razlike su proizlazile i iz činjenice da se u Hrvatskoj i Slavoniji očuvala stara forma seljačkog posjeda na kojemu je sve poslove obavljao posjednik i njegova uža obitelj, uključujući i djecu čije su mogućnosti za socijalnu mobilnost ili daljnji društveni uspon bili zanemarivi zbog rada u poljoprivredi. Nadalje, u Hrvatskoj i Slavoniji bilo je manje veleposjeda nego u Ugarskoj gdje je kapitalistički način obrade zemlje povećavao potrebu za radnom snagom. Veći broj nadničara javljao se pretežno u slavonskim županijama u kojima su i inače postojali veleposjedi (Virovitička i Srijemska).

Kao što je već istaknuto, jedna od osobitosti demografske strukture tranzicijskog razdoblja u Hrvatskoj i Slavoniji bila je zamjetno visoka zaposlenost žena u poljoprivrednoj proizvodnji. Od 100 aktivnih poljoprivrednika (muškaraca i žena) 1890., udio žena nadničarki iznosio je gotovo 53%, a sluškinja gotovo 26%! Ti se podaci odnose na zaposlene izvan seljačkih zadruga, a variraju od županije do županije. Najveći broj nadničarki bilježila je Modruško-riječka (60,66%), a najmanji Požeška županija (47,89%). Po svemu sudeći, u Modruško-riječkoj županiji uvelike je trajao proces socijalne pokretljivosti, osobito muške populacije, uzrokovan nedostatkom zemlje. Kad je riječ o slugama, najviše ih je bilo u Ličko-krbavskoj (44,10%), a najmanje (15,96%) u Srijemskoj županiji.²³ Najmanje aktivnih žena bilo je u skupini tajno razdijeljenih zadruga. Razloge tom stanju zacijelo treba tražiti u činjenici da su tajno razdijeljene zadruge usitnile broj samih zadruga i time smanjile broj ukućana. U patuljastim zadružnim zajednicama obično se nalazila tek jedna ili dvije odrasle žene. Potreba za poljskim radom na gospodarstvu vjerojatno je bila manja pa su odrasle žene bile više upućene na druge djelatnosti u kojima su mogle ostvariti zaradu.

Demografske promjene – zavisna varijabla društveno-gospodarskih promjena?

U drugoj polovini 19. stoljeća Hrvatska i Slavonija doživjele su zamjetan rast stanovništva. Ilustriraju to prosječne stope živorođenih i umrlih u petogodištima za razdoblje 1876.-1905.

Pretočimo li statističke pokazatelje iz relativnih u apsolutne iznose, vidimo da je u razdoblju 1876.-1905. bilo ukupno 554.741 rođenih, dok je umrlih bilo 407.032, što znači da je višak rođenih iznosio ukupno 147.709²⁴ osoba. Visoke stope rodosti u razdoblju 1876.-1890. premašivale su 44 promila, a i nakon toga zadržale su se na razini od oko 40 promila. Istodobno, uočavamo da nakon 1880. stope smrtnosti počinju padati – od 1896. spuštaju se na razinu ispod 30 promila. Silazna putanja smrtnosti bila je, kao što vidimo, brža od rasta rodosti upravo na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. Povezanost varijabli rodosti i smrtnosti upozorava da se tada u Hrvatskoj i Slavoniji odvijao proces demografske tranzicije. Međutim, taj se teorijski model na prostoru Hrvatske i Slavonije u stvarnosti ipak razlikovao od klasičnoga, ponajprije u činjenici da je realni porast stanovništva zaostajao za prirodnim prirastom. Primjerice, iako se u međupopisnom razdoblju 1900.-1910. rodilo za 320.172 djece više nego je bilo umrlih osoba, ukupno povećanje stanovnika iznosilo je samo 205.000 osoba!²⁵ Ako pri tom uzmemo u obzir da je istodobno nesmanjenim ritmom

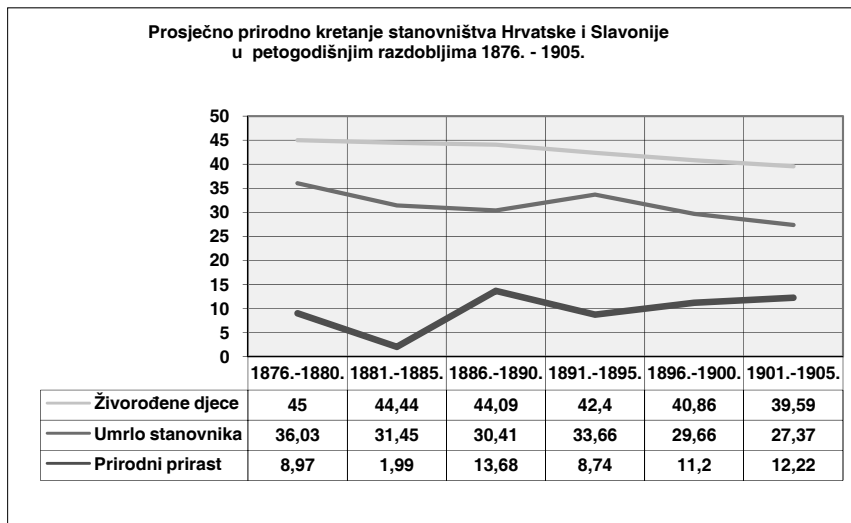
²³ Isto, 146.

²⁴ *Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije*, I, 1905, Zagreb 1913, 148.

²⁵ Prema rezultatima popisa stanovništva 1900. Kraljevina Hrvatska i Slavonija imala je 2,416.304, a 1910. 2,621.954 stanovnika. Broj stanovnika izračunat je tako, da se uračunao prirodni prirast, odnosno smanjenje po podacima o promjeni stanovništva za

B. VRANJEŠ-ŠOLJAN – N. ANUŠIĆ, DRUŠTVENOPVIJESNA ...

trajalo doseljavanje stranaca,²⁶ lako je zaključiti da bi bez stranog doseljavanja faktički porast stanovništva u Hrvatskoj bio još i manji i iznosio bi tek između 3 i 4%.²⁷ “To sve znači” – ističe u članku Zoričić – “da mi stradamo i od nedostatka naravnog umnožavanja autohtonog pučanstva i od iseljavanja svoga i useljavanja tuđjih elemenata”.²⁸ Od tog, po mnogo čemu znakovitog Zoričićevog upozorenja prošlo je gotovo stotinu godina o čijoj važnosti i dalekosežnosti svjedoči i spomenuta demografska bilanca 20. stoljeća. Ona upozorava da nepovoljni demografski procesi iz 20. stoljeća, preslikani kroz projekcije stanovništva Hrvatske u 21. stoljeće, nameću potrebu za osmišljenom populacijskom politikom.²⁹

Napomena: Grafikon izrađen na temelju podataka iz Statističkog godišnjaka kraljevina Hrvatske i Slavonije I. 1905., 148.

Podaci o dobnoj strukturi stanovništva stoljeća također pridonose slici povijesnog razvoja Hrvatske i Slavonije tijekom druge polovine 19. stoljeća. Ona odražava ranije razvojne tendencije pojedinih sastavnica ukupnog kretanja stanovništva, kao i ostala zbivanja koji su na njih utjecala.³⁰ Demografska progresija najbolje se može uočiti u mladim dobnim skupinama. Tako je 1890. bilo u Hrvatskoj i Slavoniji 674.765 djece do 14 godina starosti ili gotovo 31% od ukupnog broja (2,201.927) stanovnika; desetljeće poslije bilo ih je gotovo stotinu tisuća više, odnosno 770.609 djece do 14

razdoblje 1901.-1909. te višak doseljenih, odnosno manjak iseljenih prema rezultatima za razdoblje 1900.-1910. – *Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije*, II, 1906-1910, Zagreb, 1917., 2.

26 B. Vranješ-Šoljan, Naseljavanje Mađara u trima slavonskim županijama, *Zbornik Mire Kolar Dimitrijević*, Zagreb, 2003.

27 M. Zoričić, “Unutrašnja snaga naroda”, *Narodne novine*, 18. 4. 1911, str. 1.

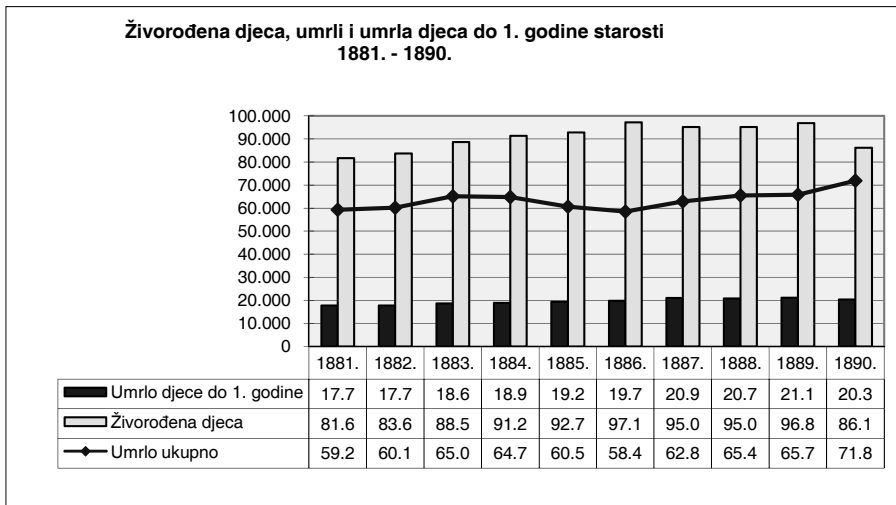
28 Isto, 1.

29 J. Gelo, A. Akrap, I. Čipin, nav. dj., 8.

30 A. Wertheimer- Baletić, nav. dj., 348.

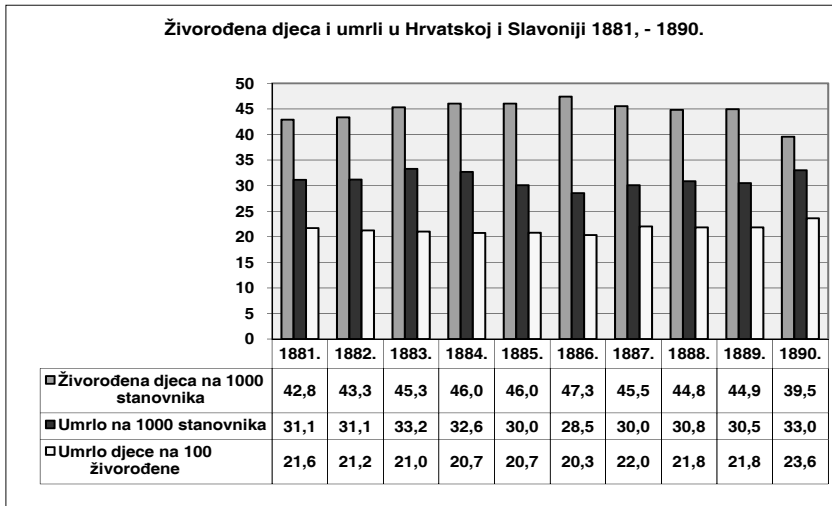
godina ili 32% od ukupnog broja (2,416.304) stanovnika. U razdoblju 1881.-1890. broj živorođenih bio je vrlo visok, tako da je u uzastopnim godinama 1883.-1887. rodnost u Hrvatskoj premašivala 45 promila dok se smrtnost uglavnom stabilizirala na oko 30 promila, s razmjerno niskom smrtnošću djece do prve godine života. Kumulativni učinak tih brojki pokazuje zamjetan višak rođenih nad umrlima, a iznosio je čak 274.000 osoba. On je izravna posljedica i povoljnih demografskih okolnosti koje su dovele do apsolutnog i relativnog porasta broja djece. Porast cijeloga stanovništva od 1880. do 1890. iznosio je 15,53%, osoba preko 14 godina 9%, a porast osoba (djece) do 14 godina gotovo 25%!

U toj činjenici možemo tražiti odgovor na pitanje zbog čega je u Hrvatskoj i Slavoniji sporo opadao udio aktivnih u poljoprivredi te jednako tako sporo rastao udio aktivnih u sekundarnim i tercijarnim djelatnostima. Pogledajmo petogodišnje prosjeke živorođene (bračne i izvanbračne) djece u Hrvatskoj i Slavoniji

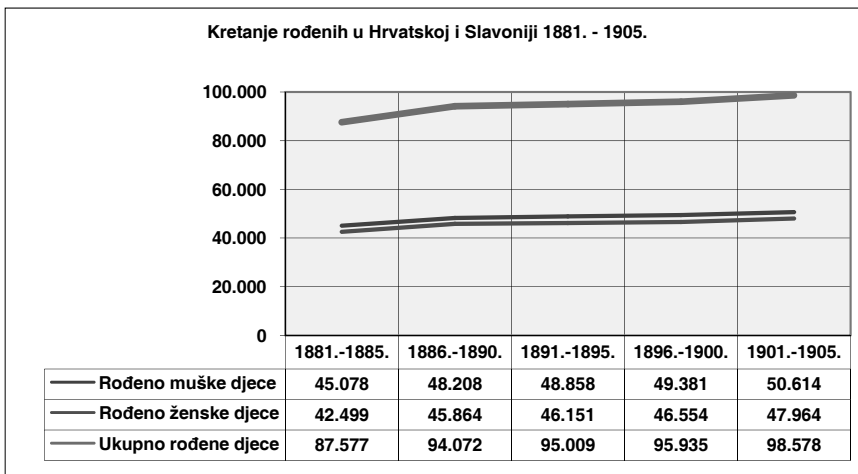
Napomena: Grafikon izrađen na temelju podataka sadržanih u djelu Zoričić, M.,
Žiteljstvo kraljevina Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimanju.
Rad JAZU, knjiga CXXV, Zagreb, 1896., 79.

B. VRANJEŠ-ŠOLJAN – N. ANUŠIĆ, DRUŠTVENOPVIJESNA ...

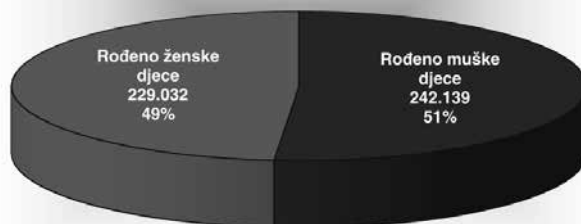
Napomena: Grafikon izrađen na temelju podataka sadržanih u djelu M. Zoričić, *Žiteljstvo kraljevina Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimanju*. Rad JAZU, knjiga CXXV, Zagreb, 1896., 79

Kao što se u prethodnom grafikonu može vidjeti, uzastopnim godinama 1883.-1887. rodnost je u Hrvatskoj i Slavoniji premašivala 45 promila! Smrtnost se stabilizirala na oko 30 promila, a smrtnost djece do prve godine života također je bila razmjerno niska. Može se stoga zaključiti da je izravna posljedica izuzetno povoljnih demografskih okolnosti, u kojima je višak rođenih nad umrlima iznosio čak 274.000 osoba – bio porast broja djece, i apsolutno i relativno!

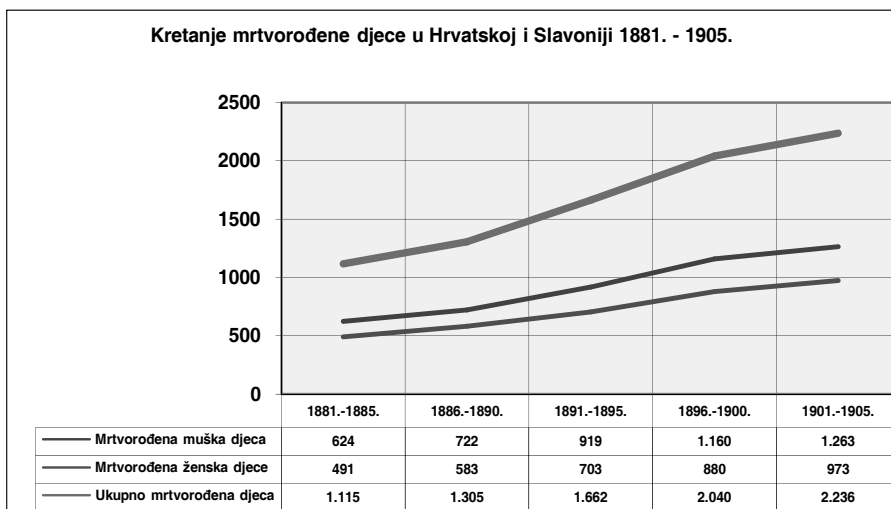
Napomena: Grafikon izrađen na temelju podataka sadržanih u Statističkom godišnjaku kraljevina Hrvatske i Slavonije I. 1905., 148.

Spolni omjer rođenih u Hrvatskoj i Slavoniji
1881.-1905.

Napomena: Grafikon izrađen na temelju podataka sadržanih u Statističkom godišnjaku kraljevina Hrvatske i Slavonije I. 1905., 148.

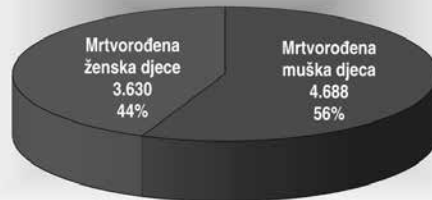
Kao što prethodni grafikon pokazuje, u svim petogodišnjim razdobljima od 1881. do 1905. rastao je broj živorođene djece. Najveći porast bio je u razdoblju 1881.-1890., najniži u razdoblju 1891.-1900., pri čemu je i diferencijalni natalitet bio uobičajen, tj. u svim petogodištima rađalo se više muške nego ženske djece. Da bismo dobili cjelovitiju sliku o dobnoj strukturi stanovništva Hrvatske i Slavonije, vrijedi pogledati kretanje mrtvorodene djece u istim petogodištima.

Napomena: Grafikon izrađen na temelju podataka sadržanih u Statističkom godišnjaku kraljevina Hrvatske i Slavonije I. 1905., 180.

B. VRANJEŠ-ŠOLJAN – N. ANUŠIĆ, DRUŠTVENOPOVIJESNA ...

Omjer živorođene i mrtvorodne djece u Hrvatskoj i Slavoniji
1881.-1905.

Napomena: Grafikon izrađen na temelju podataka sadržanih u Statističkom godišnjaku kraljevina Hrvatske i Slavonije I. 1905., 180.

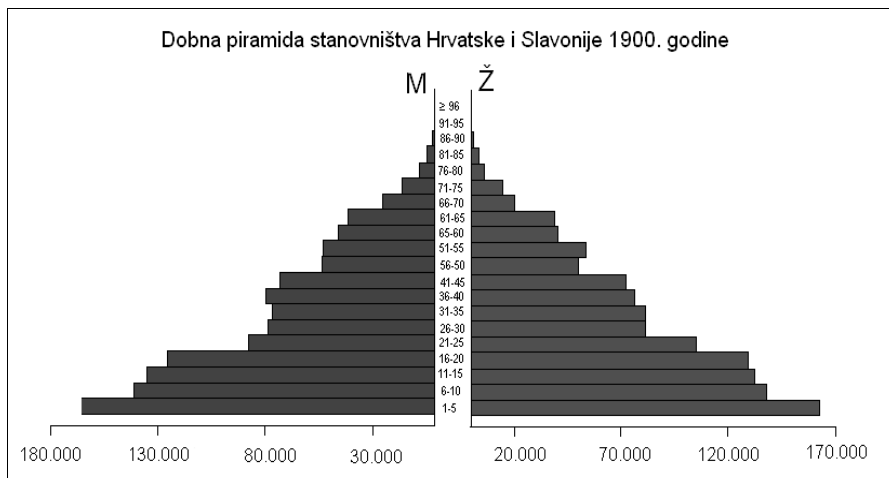
Ako, dakle pažnju usmjerimo na odnos živorođene i mrtvorodne djece u razdoblju 1881.-1905., tek se ponešto mijenja općeniti dojam o razmjerno velikom broju djece rođene tijekom dva i pol desetljeća, ili još preciznije na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. Jer, prethodni grafikon pokazuje da je sveukupno mrtvorodne djece bilo tek 8.318 ili 1,76% od ukupno živorođenih, pri čemu je diferencijalni mortalitet (više muške mrtvorodenčadi) bio približno jednak diferencijalnom natalitetu. Je li ukupan broj navedene mrtvorodenčadi egzakatan, pitanje je na koje ne možemo dati posve pouzdan odgovor. Ipak, u stvarnosti je vjerojatno bio znatno viši nego što to statistički podaci pokazuju, o čemu svjedoči *Naredba Zemaljske vlade o imatrikulaciji mrtvorodne djece*.³¹ Naime, često se u praksi mrtvorodena djeca nisu ni na koji način evidentirala, osobito ona gdje je porod bio obavljen izvan zdravstvene ustanove ili bez pomoći liječnika ili primalje. Budući da je takvih poroda bilo razmjerno mnogo, čini se da je neregularnost preciznih odredbi dovela do znatnog broja prešućivanja mrtvorodne djece. Također, mrtvorodena djeca su se često vodila kao tzv. površćad (aberti), koju po propisima i inače nije bilo obvezujuće evidentirati u matičnim knjigama.³² Vjerojatno je da su se na taj način izbjegavali mnogobrojni bračni i izvanbračni konflikti te uplitanje društva u složene gospodarsko-socijalne i moralne traume iz sfere privatnoga života, ili, što je vjerojatnije, društvo je i kroz taj segment nastojalo sačuvati važeću percepciju o općeprihvaćenim moralnim načelima.

31 Naredbu broj 5496 o imatrikulaciji mrtvorodne djece donijela je Zemaljske vlada, odnosno Odjel za bogoštovlje i nastavu zajedno s Odjelom za unutarnje poslove od 29. ožujka 1911. potpisao je ban Tomašić. Naredba propisuje uvjete pod kojima se imatrikuliraju djeca rođena kao mrtvorodena, zatim se propisuje dužnost prijave poroda mrtvorodenog djeteta voditelju matice te način imatrikulacije mrtvorodne djece. HDA, spisi Odpravnništva Zemaljske vlade.

32 U zaglavnim ustanovama spomenute Naredbe bile su predviđene stroge novčane i zatvorske kazne za prekršitelje.

Po udjelu djece u dobnoj strukturi stanovništva Hrvatska je prednjačila u Habsburškoj Monarhiji. Visok broj poroda uz povoljnu stopu smrtnosti – barem u godinama bez znatnijih epidemija – pokazuje da je dječja baza dobne piramide stanovništva 1900. godine bila široka, a da su i ostale dobne strukture svjedočile o pretežno mladom stanovništvu, tipičnom za tranzicijsko razdoblje. Iako je na prvi pogled izgled cijele piramide regularan, pomniji uvid u pojedina petogodišta pokazuje tzv. iskrzane bočne crte na muškoj strani piramide. Omjer ženskog i muškog stanovništva kod tri posljednja petogodišta pokazuje uobičajenu blagu prevagu dječaka nad djevojčicama (1-5 godina starosti, 6-10 godina starosti i 11-15 godina starosti). Od 16. do 35. godine, u zamjetnoj je brojčanoj prednosti žensko stanovništvo. Od sljedećih pet skupina petogodišta roditelja (36-70 godina starosne dobi), u četiri petogodišta brojčano prevladava muško stanovništvo, u jednom petogodištu (41-45 godina starosti) je izjednačeno, a samo u jednoj dobnoj skupini (51-55 godina starosti) brojčano prevladava žensko stanovništvo.

Konačno, prema vrhu piramide obje skupine praroditelja su podjednake i brojčano male, što također svjedoči o tranzicijskom društvu u kojemu je prosječni životni vijek bio općenito nizak, a udio starijih malen. Iskrzana bočna crta piramide navodi na zaključak da je radno sposobno, muško stanovništvo postalo dijelom velikog vala vanjskih migracija što je intenzivnije započeo u posljednjem desetljeću 19. stoljeća. Taj je val bio jedan od mogućih odgovora na agrarnu krizu i s njom povezanu agrarnu prenapučenost koja je nastala uslijed raspada zadruga, nerazvijenosti tržišta i nedovoljne industrijalizacije.

Napomena: Dobna piramida izrađena na temelju podataka sadržanih u Statističkom godišnjaku kraljevina Hrvatske i Slavonije I. 1905., Zagreb, 1913., 13-14.

Razmjerno široka dječja baza u socijalno-gospodarskoj strukturi stanovništva Hrvatske i Slavonije na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće trebala je pokazati visok udio uzdržanih, odnosno osoba bez zanimanja. Ipak, i tu vidimo određen nesrazmjer budući da je priličan broj djece do 14 godina bio privredno aktivan, što će reći da su djeca radila u različitim privrednim oblastima, najviše u poljoprivredi. Ovu pojavu Zoričić opisuje sljedećim riječima: “Kao što ženjskinje u obće, učestvuju u nas i djeca kod poljskoga rada više nego li drugdje na zapadu, više takodjer nego li u susjednih nam zemljah... Čim diete samo nešto poodraste, seljak ga otimlje školi i zove u pomoć bar kod lagljih gospodarskih radnja, a svatko znade koliko napredak pučke naše obuke zapinje upravo o tom, što se djeca u školskoj dobi toliko upotrebljavaju u gospodarstvu”.³³

Visok udio djece do 14 godina koji je prosječno iznosio 38,58% za cijelu Hrvatsku i Slavoniju, bio je različit u pojedinim županijama. U županijama s relativno niskim udjelom djece, kao primjerice u Bjelovarsko-križevačkoj županiji (35,78%), udio aktivnih stanovnika bio je ujedno i najviši u ukupnom stanovništvu. Obrnuto, u županijama Ličko-krbavskoj (42,63%) i Modruško-rijčkoj (41,50%) viši udio djece smanjivao je udio aktivnih osoba. No, kako u nekim županijama taj razmjer nije bio posve proporcionalan, očit je bio utjecaj i dodatnih faktora. Naime, u nekim upravnim kotarima u istočnom dijelu Slavonije na tisuću stanovnika bilo je preko 500 privredno aktivnih uz istodoban visok udio djece. Primjerice u vinkovačkom i županijskom kotaru visok udio privredno aktivnih činili su strani radnici u drvnoj industriji. Prosječan udio aktivnih iznosio je 489 na 1.000 stanovnika. Aktivnih muškaraca bilo je 630 od 1.000 muškaraca, a privredno aktivnih žena čak 341 na 1.000 žena! Za usporedbu, u Ugarskoj je zaposlenih žena bilo znatno manje – tek jedna petina. Ipak, za ocjenu razine modernizacije važno je razumjeti da relativno visok udio privredno aktivnih nije ujedno morao značiti proces industrijalizacije koji bi, primjerice, pokazao tipičnu sliku: ukupno stanovništvo sve više uzdržava polako rastuće radništvo. Drugim riječima, važnija je bila ukupna snaga zaposlenih i uzdržanih iz njihovih prihoda, nego sam broj zaposlenih. Zacijelo je još važnija bila razina socijalnog zakonodavstva, a na tom polju je Hrvatska stajala lošije od drugih pokrajina, pa i od Ugarske, osobito kad je riječ o izvangradskom području. Dok je primjerice, u Austriji društvo postizalo reforme u socijalnom i radnom zakonodavstvu, u Hrvatskoj su mogućnosti za “ublaživanje socijalnih oprijeke” bile male, na što je Zoričić s pravom upozoravao ističući kako se “kinezkim zidom ne možemo odieliti od ostaloga svieta, jer kad se u našem radničtvu razšire socijalističke nauke, kad se njimi zaoštre one oprjeke, biti će puno teže izvoditi i najbolje i najshodnije reforme, te će se svaka od njih primati sa mnogo manje dobre volje i zahvalnosti”.³⁴ Dok se u obrtnoj djelatnosti pokušavalo doći do nekih socijalnih zakona, primjerice, utemeljenje bolesničkih blagajni, pravo na neradnu nedjelju i sl., u poljoprivredi su

³³ M. Zoričić, nav. dj., 102

³⁴ Isto, 114.

radnici, osobito služinčad, faktički bili bez ikakvih socijalnih prava, čime se poticalo “stvaranje poljodjelskoga proletarijata”.

Razinu gospodarskog razvoja dijelom pokazuje i ukupna vrijednost proizvedenih dobara. U tom pogledu stajala je Hrvatska i Slavonija također lošije od Ugarske. Primjerice, vrijednost proizvodnje žitarica i krmnoga bilja iznosila je u Ugarskoj 1892. godine 771 milijuna forinti, a u Hrvatskoj i Slavoniji (1883.) samo 66 milijuna forinti; vrijednost proizvodnje vina iznosila je u Ugarskoj 20, a u Hrvatskoj i Slavoniji svega 3 milijuna forinti. Podijele li se ovi iznosi s brojem aktivnih u poljoprivredi po popisu 1890., vidi se da je u Ugarskoj jedan aktivni poljoprivrednik “zaradio” 223 forinte, u Hrvatskoj i Slavoniji samo 75 forinti. Stoga se može zaključiti da su u Ugarskoj aktivni seljaci, budući da su od svoga rada crpili veću vrijednost, lakše mogli nositi teret većeg broja uzdržanih. Zanimljivo je da je u Ugarskoj na 1.000 aktivnih stanovnika u poljoprivredi dolazilo 1.390 uzdržanih, dok je u Hrvatskoj i Slavoniji na 1.000 aktivnih u djelatnosti poljoprivrede dolazilo samo 1.015 uzdržanih.

Niska razina uzdržanih pokazuje nekoliko važnih indikatora koji dodatno oslikavaju razinu modernizacije. Prvo, očito je da su se seoska djeca u pravilu školovala uglavnom na najnižoj obrazovnoj ljestvici. Kao dobrodošla radna snaga djeca su korištena za rad kako na obiteljskim gospodarstvima tako i općenito u poljoprivrednoj djelatnosti. Na taj način ograničavana im je socijalna mobilnost. Drugo, žene su u poljoprivredi u značajnom postotku tvorile aktivnu radnu snagu. U obrtnoj djelatnosti žene su radile kao pralje, švelje, sluškinje, gostioničarke, dok ih se u okviru trgovinske djelatnosti moglo naći u trgovini mješovitom robom, povrćem, mirodijama i sl. U nekim granama urbane industrije žene su činile većinu radne snage, primjerice u tvornicama papira, duhana, predionicama pamuka, žigica i dr.³⁵ Ta je industrija omogućila tek polagano i nestalno premještanje radne snage iz sela u grad. Iz navedenoga, može se zaključiti da je apsolutni i relativni broj zemljoradničke populacije u Hrvatskoj i Slavoniji početkom 20. stoljeća ostao i nadalje stalan, uz tendenciju laganog smanjivanja, dok su urbana naselja prihvatila uoči Prvog svjetskog rata tek nešto više od 10% ukupnog stanovništva.³⁶

Zaključak

Kako se svako promišljanje razvoja stanovništva temelji na pretpostavci da ono u raznim razdobljima nekog društva ostvaruje ulogu nositelja društvenog razvoja ovisno o kompleksu međusobno povezanih gospodarskih, političkih, kulturnih i drugih činitelja, analiza primijenjena u ovom članku pokušala je dati odgovor na pitanje koliko je proces modernizacije u Hrvatskoj i Slavoniji potkraj 19. i na početku

³⁵ M. Zoričić, nav. dj., 195.

³⁶ Usp. B. Vranješ-Šoljan, *Stanovništvo gradova banske Hrvatske na prijelazu stoljeća (Socijalno-ekonomski sastav i vodeći slojevi)*, Školska knjiga – Stvarnost, Zagreb, 1991.

20. stoljeća utjecao na strukturu stanovništva. Naime, svaka nova etapa u razvoju stanovništva mora uzeti u obzir ukupne okolnosti koje su prouzročile napuštanje prethodne povijesne etape. Ritam i zamah gospodarskih promjena u Hrvatskoj i Slavoniji, povezanih s procesom modernizacije nije tekao paralelno s demografskom tranzicijom koja je započela osamdesetih godina 19. stoljeća. Zamjetno povećanje stanovništva ostvareno je padom smrtnosti i razmjerno visokim stopama rodnosti. Na povećanje stanovništva u posljednjim desetljećima 19. stoljeća, osim bioloških, utjecali su i povoljniji društveno-gospodarski čimbenici, što konačno pokazuje i dobná piramida tzv. progresivnog tipa stanovništva na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. Obilježavala ju je široka baza, tj. visok udio djece uz dinamičan razvoj – visoke stope rodnosti i opadajuće stope smrtnosti. No zbog spleta društveno-gospodarskih okolnosti taj se višak stanovništva, umjesto u procesu ruralno-urbane unutrašnje migracije, “izgubio” u zapanjujućem povećanju vanjskog iseljavanja. Tijekom sljedećih desetljeća deformativni fenomeni u demografskom kretanju – deagrarizacija, depopulacija i promjene u dobnim, spolnim i obiteljskim strukturama prepoznaju se kao recidivi u demografskoj bilanci 20. stoljeća.

SUMMARY

Social and historical conditions of the initial period of demographic transition in Croatia-Slavonia

The article analyzes certain elements of economic and social structures of the populations of Croatia and Slavonia, the phases of demographic transition, and the processes that connect them. Based on sources and relevant quantitative data, the authors attempted to give insight into the true level of modernization of Croatian society and changes in the population structure related to it. The modernization process in Croatia and Slavonia was asymmetrical, and demographic transition was connected to the instable economic development. The processes of industrialization and urbanization in Croatia and Slavonia could not absorb the population surplus that occurred as a consequence of demographic transition, so it “disappeared” through emigration. The authors warn of deformative phenomena visible as residues in the demographic balance of 20th century Croatia.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

Godina LX
Zagreb 2007.

UDK 93/99

ISSN 0351-2193

Historijski zbornik, god. LX, str. 1-401, Zagreb 2007.

Izdavač

Društvo za hrvatsku povjesnicu

Suizdavač

Srednja Europa, d.o.o.

Redakcijski odbor

Slaven Bertoša, Mirjana Gross, Tvrko Jakovina

Ivan Kampuš, Franko Mirošević, Ivica Prlender

Tomislav Raukar, Petar Strčić

Glavni i odgovorni urednik

Ivica Prlender

Članci i rasprave iz časopisa *Historijski zbornik* su referirani u publikacijama:

ABC Clio

Historical Abstracts

America: History and Life

Adresa uredništva

Društvo za hrvatsku povjesnicu, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 10000 Zagreb, I. Lučića 3, Hrvatska

Časopis izlazi jednom godišnje

Objavlјivanje časopisa sufinancira Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa RH

Grafička priprema i tisak:

Ibis-grafika, IV Ravnice 25, Zagreb